

Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri*

Çeviren

Muhammed UÇ

Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye.
muhammeduc@kku.edu.tr

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 13.08.2021

Kabul: 11.12.2021

Yayın: 31.12.2021

Anahtar Kelimeler:

Büveyhîler,
Vakıf,
Hastane,
Dâru'l-İlm,
Kütüphane.

Hicrî dördüncü yüzyılda İran coğrafyasının batı yakasında Büveyhîler'in yönetiminin istikrâr bulmasıyla birlikte sosyal ve kentsel kurumlar desteklendi. Bu sosyal kurumlar, tıp ve eğitim hizmetleri sunmak için esasında ilim merkezleri (Dâru'l-İlmler ve Kütüphaneler) ve hastaneler şeklindedir ve şehirlerde kurulan vakıflara dayanarak oluşturulmuşlardır. Bu araştırma ise, söz konusu kurumların teşekkülünde ve devamlılığında vakıfların oynadığı rolü mütalaa ederken, Büveyhîler dönemi vakıflarının yükselişlerini veya düşüşlerini etkileyen faktörleri tarihsel gelişmeler çerçevesinde incelemeye ve keşfetmeye çalışmaktadır. Elimize ulaşan sonuçlar, Büveyhîler dönemi kurumları ve onların vakıflarının istikrarlı bir mâlî kaynak sağladığını, aynı zaman diliminde onların ilerleme kaydedebilmeleri için gerekli zemini oluşturduğunu göstermektedir. Ne var ki, Büveyhîler'in siyasi egemenliğinin nihayete ermesinden sonra dâru'l-İlmler, kütüphaneler ve onlara bağlı olan vakıflar Şii eğilimleri bahanesiyle tarihi hadiseler sırasında zarar görmüştür. Bunun sonucunda ise faaliyetleri azalmıştır. Ancak hastanelerle ilgili vakıflar İlhanlılar'ın son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüştür. Fars Atabeyleri gibi yarı bağımsız ve mahallî yönetimler, Büveyhîler'in bazı şehirlerde kurdukları tıp vakıflarının varlıklarını sürdürmesine yardımcı olmuştur.

The Role and End of Foundations in the Development of Scientific and Medical Centers in the Buwayhid Period

Article Info

Abstract

Article History

Received: 13.08.2021

Accepted: 11.12.2021

Published: 31.12.2021

Keywords:

Buwayhids,
Foundation,
Hospital,
Daru'l-İlm,
Library.

With the stabilization of the Buwayhid administration in the western part of Iran in the fourth century of the Hijri, social and urban institutions were supported. These social institutions are in the form of science centers (Dâru'l-İlms and Libraries) and hospitals in order to provide medical and educational services and were established on the basis of foundations established in cities. This research, on the other hand, tries to examine and discover the factors that affect the rise and fall of the foundations of the Buwayhid period, within the framework of historical developments, while considering the role of foundations in the formation and continuity of these institutions.

The results we obtained how that the institutions of the Buwayhids and their foundations provided a stable financial resource and formed the basis for their progress in the same time period. However, after the political domination of the Buwayhids came to an end, dar al-ilms, libraries and foundations affiliated to them were damaged during historical events under the pretext of Shiite tendencies. As a result, its activities decreased. However, foundations related to hospitals continued their existence until the last period of the Ilkhanate. The existence of semi-independent and local governments such as Persian abess helped the medical foundations of the Buwayhids to continue in some cities.

Atıf/Citation: Ürcî, Fatıma-Boroujeni, Ali Asğar Chahian. "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri" çev. Muhammed Uç. *akif* 51/2 (2021), 212-228.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2021.9>

"This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)"

* Çevirisini yaptığımız söz konusu makale Fâtıma Ürcî ve Ali Asghar Chahian Boroujeni isimli yazarlar nezdince kaleme alınmıştır. Mez-kûr makale, "Nakş-e Mevkûfât der Gosteriş-e Merâkiz-e 'İlmî ve Dermânî Ahd-e Boveyhiyân u Fercâm-e ânâhâ" (Fâsilnâme-i 'İlmî-Pejûheşî Pejûheşnâme-i Târîh-i İslâm, Yıl: 8 Sayı: 32, Kış: 1397/2018, ss: 5-28) adıyla yayımlanmıştır. Makalede şemsi ve hicri takvimlere yer verilmiş olmakla birlikte biz, tercüme sırasında tarihlerin asıllarının yanında zihinsel bütünlüğün oluşabilmesi adına milâdî karşılıklarını da belirtmeyi uygun gördük. Aynı zamanda şerhe ihtiyâç duyduğumuz birtakım hususları da mütercimim notu [m. n] tarzında dipnot gösterdik. Çeviri esnasında metnin büyük bir kısmında aslına riâyet etmekle birlikte manada müphemliğin oluştuğunu fark ettiğimiz durumlarda çevirinin daha iyi anlaşılabilmesi gayesiyle bazı eklemelerde bulunduk. Söz konusu makaleyi tercüme etmemizin ana gayesi ise Büveyhîler'in hâkimi olduğu dönemdeki (V./X. yüzyıl) faaliyetlerinin keyfiyetini merak eden okuyucu ve araştırmacıların merâmını nispeten giderebilmek ve iktidarları, çoğunlukla menfi olarak anılan Büveyhî hanedanlığının yönetiminin hakikatte bu şekilde olup olmadığı hususuna mütevâzî bir katkı sunmaktır.

GİRİŞ

Hicrî dördüncü asırda ve beşinci yüzyılın ilk yarısında Büveyhî yöneticileri İran'ın güneyi ve batı bölgeleri ile Irak'ın bazı kısımlarında siyasî hâkimiyet kurdular. Mezkûr hanedanlığın emirleri¹ bilhassa Adudüdevle Şîrâz, Rey, İsfahân gibi kendi topraklarındaki şehirlerin siyasî, sosyal ve kültürel hayatını iyileştirmeye çalışmışlardır. Bu şehirler, Bağdat'la birlikte Büveyhîler'in siyasî merkeziydi. Ayrıca ticaret yollarına da oldukça önem verdiler. Kara ve su ticaret yollarına verilen önem, Büveyhî topraklarındaki birçok şehre refah getirdi.² Büveyhîler'in ticarî yönden genişleme politikaları, yolcuların rahatını sağlayabilmek adına yollar arasına evler inşa etme tarzındaki hayır faaliyetlerini de kapsamıştır. Büveyhîler döneminde şehirlerin ticarî ve iktisadî refahına temel oluşturmanın yanı sıra şehirlerdeki sosyal, kültürel ve ilmî merkezlere de ehemmiyet verdiler.

Büveyhîler'in siyasî merkezleri diğer etnik kökenlerin, dinlerin, medeniyetlerin ilimleri ve bilimsel başarılarının girişinde; düşüncelerin ise kavşak noktasında bulunan İslâm dünyasının bazı bölgelerine konumlanmıştır. Öyle ki Kramer gibi bilim adamları bu döneme Rönesans yahut İran kültürünün canlanması olarak atıfta bulunmuşlardır. Tabii olarak bu durumda tıp başta olmak üzere birçok ilim dalı değişikliğe uğradı. Sonrasında yeni ilim merkezlerinin inşa edilmesi de zarurî bir ihtiyaç olarak görüldü. İlmî ve tıbbî bakım merkezlerinin idaresi için ise mâlî desteğe ihtiyaç vardı. Bu bakımdan vakıf olarak yapılan hayır işleri, söz konusu merkezlerin refah ve bağımsızlığında etkili olmuş olabilir.

Büveyhî vakıflarına dair malumâtın büyük bir yekûnu, Dâru'l-İlm, Dâru'l-Kütüb veya Hastane şeklini almış ilmî ve tıbbî vakıflar hakkındadır. Adı geçen vakıfların zirvesi Adudüdevle devrinde şehirlerin kalkınması cihetiyle olmuştur. Bu makalede, Büveyhîler dönemindeki hayır işlerindeki vakıfların rolü ile ilmî ve tıbbî müesseselerin yeri incelenirken; Büveyhî asrının sona ermesinden sonra mezkûr vakıfların akıbetleri de araştırılmaktadır. Vakıfların son bulma yahut ayakta kalma sebeplerini değerlendirilmektedir. Bilhassa ilmî ve tıbbî vakıf türleri karşılaştırılmıştır. Tarihsel yaklaşım ve betimleyici-analiz edici bir yöntemle, kütüphane çalışmalarına dayanan bu araştırma, Büveyhî devri bilimsel-kültürel müessese ve kurumlarını yeniden incelemektedir. Buna ek olarak, vakıfların yükseliş ve düşüşünü etkileyen nedenlerin de analizi yapılarak tahlil edilmiştir. Bu konuda, şimdiye kadar bağımsız bir çalışma yapılmamıştır. "Berresî Mesele-i Vakf der Hukûmet-i Âl-i Boveyh"³ başlıklı makale, sadece Büveyhî vakıflarını saymakta ve o zaman dilimindeki vakıf türlerini belirtmektedir. Ancak Büveyhîler'den sonraki zamanda vakıfların iniş-çıkışlarının nedenine temas etmemektedir. "Kitâbhânehâ ve Müessesehâ-yi Âmûzeş-i Âlî Dovrân-ı Âl-i Boveyh" adlı makale, kütüphanelerin nasıl ortaya çıktığını ve özelliklerini inceleyen bir araştırmadır. "Dâru'l-İlmhâ-yi Dove-i Âl-i Boveyh ve Nakş-e Ân der Şokûfâ-yi ve

¹ Asıl metinde پادشهان olarak ifade edilmekte; bu ise kelime olarak krallar yahut padişahlar anlamına gelmektedir. Biz ise 'emirler' olarak çevirdik. Zira bu kavram, V./X. yüzyıl için erken bir tabirdir. [m.n]

² İbn Belhî, *Fârsnâme-i İbn Belhî*, nşr. Mansûr Rastgâr Fesâyî Şîrâz: Bonyâd-ı Fârsşinâsî, 1374/1995), 321; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, çev. Alî Nakî Münzevî (Tahran: Şeriket-i Müellifân ve Mütercimân, 1361/1982), 2:626.

³ Zeynep İzdî Niyâ, "Berresî Mesele-i Vakf der Hukûmet-i Âl-i Boveyh", *Vakf-ı Mirâs-ı Câvîdân* 91-92 (1394/2015).

İrtikâ-yi 'İlm u Dâniş"⁴ isimli makalede de Dâru'l-İlm'lerin tanınması ve Büveyhîler tarafından oluşturulan kütüphaneler daha detaylı olarak tartışılrsa da, yalnızca Dâru'l-İlm'lerin idaresinde vakfın oynadığı rolü gerektiği kadar ele alınmaması değil; aynı zamanda bu önemi haiz vakfın süreç içerisinde yükseliş-inişlerindeki yeri de dikkate alınmamıştır. Genel olarak, Büveyhîler'in vakıfları üzerine yapılan araştırmalar, vakıfların ilim ve tıp merkezlerinin gelişmesindeki rolüne pek ilgi göstermemiş ve esasen adı geçen vakıfların âkîbetlerine ise Büveyhîler'den sonraki dönemde çok daha az merak duymuşlardır.

1. Büveyhîler Döneminde Vakıf Kurumu

Büveyhî emirleri, hayır işlerine ve bayındırlığa oldukça ilgilidiler. Büveyhî vakıflarının işleyişi hakkında birçok şey bilinmesine rağmen, bu vakıfların nasıl yönetildiğine dair kısmî veriler bulunmaktadır. Kesin olan şudur ki, Büveyhîler divan sistemlerinin hilafet divanına yakın olması sebebiyle vakıfların idaresinde Abbâsî divan sistemini örnek almışlardır.⁵ Abbâsî halifeliği döneminde "Dîvân-ı Kazâ" din işlerini, hassaten vakıfları denetlerdi.⁶ 301/914 "el-Birr ve's-Sadakât"⁷ adında bir divan vardı. Halife Muktedir devrinde (295-320/908-932) kurulmuştu. Veziri Alî b. İsâ (ö. 324/936)⁸ ise hayır işleri ve sadakaların idaresi vazifesine getirilmişti.⁹ Sonraki yıllarda bu divan ve onun yönetimi hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Büveyhîler döneminde de vakıflar Dîvân-ı Kazâ'nın ve kadıların denetimi altındaydı. Kâdî'l-Kudât, Büveyhîler'in siyasî yönetim merkezlerine emir tarafından atanırdı. Emir kendisi çeşitli bölgelere kadıların denetlemek ve vakıfların nasıl idare edildiğini incelemek üzere Kâdî'l-Kudât gönderirdi. 367/978'de Abdülcebbar b. Ahmed Mu'tezilî Müeyyidüdevle tarafından Rey, Sührever, Kum ve Sâve'de bulunan kadıların faaliyetlerini gözden geçirmek üzere Kâdî'l-Kudât olarak tayin edildi.¹⁰ Sâhib b. Abbâd, onu özellikle vakıf mallarında dikkat ve ihtiyatlı olması hususunda uyarmıştı. Abdülcebbar'dan vakıf gelirlerinin vakfedildiği tarzda kullanılması; bunun yanında ulu camîlere ve hayır mekanlarına vakfedilen malların önceden belirlendiği üzere yararlanılması için emîn, sâlih ve güvenilir kişilerden istifade etmesini istemişti.¹¹ Öyle

⁴ Zikrullâh Muhammedî - Muhsin Pervîş, "Dârü'l-İlmhâ-yi Dovre-i Âl-i Büveyh ve Nakş-ı Ân der Şokûfâ-yi ve İrtikâ-yi 'İlm u Dâniş", *Târîhnâme-i İrân Ba'd ez İslâm* 7 (1392/2013).

⁵ Adam Metz, *Temeddün-i İslâmî der Karn-ı Çehârom-i Hicrî*, çev. Alî Rızâ Zekâvetî Karâkzlû (Tahran: Emîr Kebîr, 1377/1998), 95-107; Hemv, *Nizâm-ı Dîvân-ı Boveyhiyân*, çev. Ya'kûb Âjend (Tahran: Mevlî, 1374/1995), 37-38.

⁶ Metz, *Temeddün-i İslâmî der Karn-ı Çehârom-i Hicrî*, 361-363.

⁷ Bu divanın mali kaynaklarının aslı, gelirinin hilafetin sınırlarını korumak, Haremeyn-i Şerîfe'ni himaye etmek ve yeniden inşa etmek üzere adı geçen divana vakfedilen Irak Sevâd arazileriydi Hindûşâh İbn Sencer, *Tecâribu's-Selef* (Tahran: Tuhûrî, 1358/1979), 206; Nâdyâ Bergnîsî, "Dîvân-ı Birr", *Dâiretül-Maârif Bozorg İslâmî* 11 (1381/2002), 609-610.

⁸ Halife Muktedir döneminde birkaç defa vezirlik koltuğuna oturan Alî b. İsâ, hayır işlerine çok meraklıydı. Köy ve çiftliklerinden her sene takriben 80.000 dinar gelir elde ediyordu. Bunun yarısını dar gelirlilere ve yoksullara, diğer yarısını da aile efradı ve çevresine harcardı İbn Sencer, *Tecâribu's-Selef*, 206. Abbâsî veziri Alî b. İsâ'nın vefat tarihi makalenin yazarları tarafından hicrî 324/936 olarak verilirken; TDV İslâm Ansiklopedisi'nde Nahide Bozkurt 334/946 olarak zikretmektedir. Arada on yıl gibi bir zaman farkı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, "İbnü'l-Cerrâh, Ali b. İsâ" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1999). [m. n]

⁹ Muhammed b. Ali Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, çev. Ebû'l-Kâsım İmâmî - Alî Nakî Münzevî (Tahran: Sorûş, 1369/1990), 5:220.

¹⁰ İzzüddîn Alî İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, çev. Abbâs Halîlî - Ebû'l-Kâsım Hâlet (Tahran, 1371/1992), 21:109.

¹¹ İsmâil Sâhib b. Abbâd, *Resâilü Sâhib b. Abbâd* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l- Arabî, 1947), 45.

görünüyor ki, Büveyhîler devrinde vakıfların işletimi, kadılık gibi irsî idi ve miras olarak kalıyordu. Kadıların çoğu ise Mu'tezilî idi. Ebû'l-Kâsım Alî Tenûhî Basra kadılığına tayin edildiği zaman kendisi gibi Şîî ve Mu'tezilî temâyülleri olan oğlu Ebû Alî Muhassin b. Alî Tenûhî'yi (ö. 379/990)¹² de Ahvaz vakıflarının işletimi ve kadılığına atadı.¹³ Kadılar, âmilleri vasıtasıyla vakıfları idare ediyorlardı. Âmillerin ihtiyaçları farklı malî kaynaklardan, özellikle haraçlardan temin ediliyordu. 355/966 yılında Kum'da olduğu gibi, haraçların bir kısmı "Resm-i Âmilân"ın ödenmesine diğer kısmı da "Resm-i Ashâb-ı Vakf"a tahsis edilmiştir.¹⁴

Hastaneler¹⁵ ve Dâru'l-İlm'ler, Büveyhîler'in en öne çıkan vakıfları arasında olduğundan diğer vakıflarda olduğu gibi kadılar bunları da denetlerdi. Şerefüddeve Şîrâz'da bir kütüphane kurduğunda Kadı Ebû Muhammed Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Selmân'ı Bağdat'tan Şîrâz'a getirdi ve bu kütüphanenin mütevellisi yaptı.¹⁶ Hastane vakıflarını idare etmesi için de Sâhib Mansıbî'yi, Mâristân Kadısı olarak atadı.¹⁷ Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdülbâkî'den Bağdat Mâristân Kadısı olarak bahsedilir. Vakıfnâme ve vâkıfların belirlediği şartlara bağlı olarak, bazen hastane ve birkaç vakıf bir müteveli nezdince yönetilir bazen de hastanenin müstakil bir müteveli heyeti olurdu. Mevsıl (Musul) hastanelerinde bu makam İlmüddîn Şâtâtî'nin (ö. 599/1203) uhdesinde bulunuyordu.¹⁸ Buna ek olarak, ayrıca her hastanenin bir vekili bulunmaktaydı ve hastaneleri onlar yönetmekteydiler. Nâzırlar, divan sahipleri, kadılar, muhtesipler ve fakîhler arasından seçilmekteydi. Büveyhî emiri, halife, vezir yahut hastane vâkîfı da bunlara güveniyordu. Söz konusu nâzırlar, muhtemel hevâ ve heveslerin ortaya çıkabilme durumu nedeniyle hastanenin ek giderlerinin önüne geçiyorlardı. Bu nedenle, nâzır seçimlerine büyük bir özen gösteriyorlardı. Büveyhî emirleri, diğer emirler ve bunun yanı sıra halifeler, hastane vakıflarını bu yolla idare ediyorlardı. İbnü'l-Mâristâniyye olarak tanınan Fahrüddîn Ebû Bekir Ubeydullah (ö. 599/1203),¹⁹ Bağdat Adudî Hastanesi'nde vakıf müderrisi ve vekili olan Hanefî mezhebine mensup bir doktordu. O, Adudî Hastanesi'nin tertipçisi ve organizatörüydü.²⁰ Zeynüddîn Abdürrezzâk b. Ebû Ahmed (ö. 608/1212) de bir müddet Adudî

¹² O, 327/939 senesinde Basra'da doğdu. 346/958' de Ahvaz darphanesinde kendisine görev verildi. 350/962 yılında Hûzistân kadılığına getirildi. Adudüddeve'nin oldukça ilgisini çekmişti. *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere* isimli meşhur kitap onun eserlerindedir.

¹³ Sedîdüddîn Muhammed Ufî, *Metn-i İntikâdî Cevâmiu'l- Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât*, nşr. Emîr Bânû Musaffâ ve Muzâhir Musaffâ (Tahran: Pejûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mütâleât-ı Ferhengî, 1386/2007), 4:633.

¹⁴ Hasan b. Muhammed Kummî, *Târîh-i Kum* (Kum: Kitâbhâne-i Âyetullâh Merî'sî Necefî, 1385/2006), 419.

¹⁵ Asıl metinde Bîmâristân yahut Mâristân olarak iki şekilde kullanılan kavramlar, benzer manaya gelmekte olup hastane olarak tercüme edilmektedir. [m. n]

¹⁶ Ebû'l-Abbâs Mu'neddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Ebî'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, nşr. İsmail Vâiz Cevâdî (Tahran: Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, 1350/1971), 53.

¹⁷ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 26:35.

¹⁸ İmâdüddîn Kâtib Esfehânî, *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*, nşr. Muhammed Behçetü'l Eserî ve Cemil Sa'd (Bağdat: Matbûâtü'l-Mema'il-İlmî el-İrâkî, 1375/1995), 12:362.

¹⁹ O, yaşadığı dönemin büyük ve şöhret sahibi isimleriyle, ezcümle Abdurahmân İbn Cevzî Abbâsî halifesi Nâsır'ın (575-622/1180-1226) veziri Ebû'l-Muzaffer Ubeydullâh b. Yûnus Hanbelî gibi yaşadığı dönemin büyük ve şöhret sahibi isimleriyle iyi ilişkileri ve dostluğu vardı. Ekonomik durumu yerindeydi. Bağdat "Derb-i Şâkirriyye"de bir dâru'l-ilm açmış ve buraya ilim talebelerinin istifade edebilmeleri için birçok kitap vakfetmişti Ahmed b. Alî Hatîb Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 17:66.

²⁰ Hatîb Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, 17:67; Mahmûd Necmâbâdî, *Târîh-i Tıbb der İrân Pes ez İslâm* (Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1353/1974), 791.

Hastanesi'nin nâzırlığını yapmıştır.²¹ Vekil de muhtemelen hastane kadısının kontrolü altında görevini sürdürmekteydi.

2. Vakıf Kütüphaneleri ve Dâru'l-İlm'lerin Oluşumlarının Arka Planı

Dâru'l-İlm'lerin tesisi, kütüphanelerin veya Beytü'l-Hikme'lerin kurulmasının akabinde atılan en etkili adımlardan birisiydi. Bu Dâru'l-İlm'ler, İskenderiyye Dâru'l-İlmi referans alınarak ve taklit edilerek oluşturulmuştur. İkinci yüzyılda Yunan, Hint vb. çeşitli ilmî eserlerin girişi ve tercüme edilmesiyle Beytü'l-Hikme'nin kurulması, Dâru'l-İlm'lerin tesis nedenleri olarak kabul edilebilir. İslâm dünyasının bir bölümünde Büveyhî hâkimiyetinin öne çıkan hususiyetlerinden biri, özellikle ilim ve bilgi alanında yarattıkları hoşgörü ortamıydı. Farklı dinlerin ve etnik unsurların tâbileri, özgürlük ve güven içerisinde tahsil, tedris, telîf, tasnif, müzâkere, aklî ve naklî ilimlerin değişimi, fenler ve sanatları öğrenebilmek amacıyla bu hoşgörü atmosferine geliyorlardı. Kitap ve kütüphaneler ilim ehli için birincil araçlar olarak telakkî ediliyordu. Kütüphaneler kültür ve medeniyetin gelişip büyümesinde de etkili bir rol oynadı. Bu yüzyılın yöneticileri, vezirleri, âlimleri ve bilim adamları da bu gelişmelerden bîhaber değillerdi. İşbu koşullar, Dâru'l-İlm'lerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu Dâru'l-İlm'ler, mâhiyet itibariyle kütüphane tipindeydi ve ilim söyleşileri için özel tahsis edilmiş bir yeri vardı.²²

Aslında Dâru'l-İlm, kitap deposu olarak bilinen kütüphaneden farklı olarak kütüphane, mütâlaa salonu ve bir sergi yerinin birleşimiydi.²³ Fâtımî halifesi Hâkim zamanında Kâhire'de de Abbâsîler'in Beytü'l-Hikme'lerini taklit ederek 395/1005 yılında bir Dâru'l-İlm kuruldu. Saraydaki kitaplar buraya taşındı. Ayrıca halkın da ilim tahsil edebilmesi için burası vakfedildi.²⁴ Irak Musul'daki ilk Dâru'l-İlm, Büveyhîler'in iktidarından önce Şâfiî fakihî Ca'fer b. Muhammed b. Hemedân Mevsîlî (ö. 323/935) tarafından tesis edildi. O, bu Dâru'l-İlm'in beraberinde içerisinde tüm ilimleri kapsayan bir kütüphane de yaptı ve ilim talebeleri için burayı vakfetti. Buranın kütüphanesi ilim ehli için her gün açıktı. Hiç kimsenin girişi yasaklanmıyordu. İlim talebesi olup yoksul birisi gelirse geçimliği temin edilirdi ve her gün kendisine kâğıt verilirdi.²⁵ Bu kütüphane vâkifinin Şâfiî mezhebinden olmasından ötürü Şâfiî fikhını desteklemesine rağmen Büveyhî döneminde Dâru'l-İlm'lerin ilk örneklerinden olabilir.

Büveyhî asrı, İran ve Irak'ta büyük ve şümüllü kütüphanelerin inşa edildiği diğer İslâmî iktidar dönemlerinden farklı bir yüzyıldır. İşbu kütüphanelerde her dalda, ilim ve fen alanlarında kitaplar vardı.²⁶ İşaret edildiği, gibi uzmanlaşma ve türlü kitapların var olması, tercüme akışının artması ve Beytü'l-Hikme'nin gelişmesi gibi nedenlere bağlanabilir ki çeşitli ilimlerin Batı İran ve İskenderiye Mısır'ı havzasına akın etmesi, Bağdat'ı da beraberinde getirmiştir.

²¹ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 31:274.

²² Abdürrahîm Ganîme, *Târîh-i Dânişgâhhâ-yi Bozorg-i İslâmî*, çev. Nûrullâh Kesâî (Tahran: Yezdân, 1364/1985), 90.

²³ Müfîdullâh Kebîr, *Âl-i Boveyh der Bağdâd, Hilâfet der Serpençe-i Kudret-i İrânîyân*, çev. Mehdî Efşâr (Tahran: Refa't, 1379/2000), 118.

²⁴ Ahmed b. Alî Makrîzî, *İttiâzü'l-Hunefâ bi Ahyârî'l-Eimme-i'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, nşr. Ahmed Muhammed Hilmî (Kahire: Vüzerâtü'l-Evkâf, 1416/1996), 2:56, 295.

²⁵ Yâkût Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, çev. Abdülmuhammed Âyetî (Tahran: Sorûş, 1381/2002), 1:355.

²⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 2/669.

3. Büveyhî Dâru'l-İlm'lerinin ve Kütüphanelerinin İdaresinde Vakfın Konumu

3. 1. Vakıf Dâru'l-İlm'leri

Büveyhîler döneminde ilk ve en bilinen vakıf dâru'l-İlmi 381/992'de Adudüddeve'nin oğlu Bahâüddeve'nin veziri Ebû Nasr Şâpûr b. Erdeşîr kurmuştur. Bu Dâru'l-İlm, Bağdat'ta Kerh mahallinde Beyne's-Sûreyn (iki duvar arası anlamında) bölgesinde kurulmuş ve ilim adamlarının istifadesine sunulmuştu²⁷. Söz konusu dâru'l-İlmden ilk İslâmî vakıf üniversitesi olarak da bahsedilmektedir.²⁸ Böyle bir isimlendirmenin nedeni ders sınıflarının oluşturulması ve araştırma söyleşileri oturumlarının tertip edilmesi olabilir.²⁹ Ebû Nasr Şâpûr bu dâru'l-İlmin finansmanını temin edebilmek için Bağdat Kerh mahallinde Dâru'l-Ğazl (İplik Atölyesi) ve Mahall-i Ashâbi'l-La'b (Kutlama ve Eğlence Yeri) adında iki bina inşa ettirerek vakfetmiştir. Her iki binanın gelirlerini bu ilim merkezinin idaresine tahsis etmiştir.³⁰

Dâru'l-İlm ve kütüphanelere maddî gelir sağlayan bağışların yanı sıra yapılan kitap bağışları da kütüphanelerin zenginleşmesindeki etkenlerdendi.³¹ Ebû Nasr Şâpûr, dâru'l-İlmi tesis ettikten sonra Müslümanların faydalanabilmeleri için birçok kitap bağışlamıştır.³² Toplam kitap adedi on binlerce cilde varan bu büyük vakıf dâru'l-İlminde, vâkıfların bağışladıkları kitapların yanı sıra büyük bilim ve ilim adamlarına ait el yazmalarının çok sayıda istinsâh edilmiş halleri veya asıl nüshaları bulunmaktaydı.³³ Abbâsî veziri İbn Mukle tarafından hediye edilen takriben yüz Kur'ân-ı Kerim el yazması Büveyhî Dâru'l-İlm kütüphanelerince korunuyordu.³⁴ Büveyhî dönemi doktoru olan Gabriel b. Ubeydullâh b. Bahtışua da vâkıflar arasında zikredilebilir ki o, *Künnâş* isimli kitabını Bağdat Dâru'l-İlm'ine bağışlamıştır.³⁵ Fakîh, hâfız ve Bağdat'ın en ünlülerinden biri olan Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071) de kitaplarını Müslümanlara vakfetmiştir.³⁶

Büveyhîler döneminde gerekli malî desteği temin edememesinden ötürü devam etmeyen dâru'l-İlmler de vardı. Bunlar Büveyhî asrı ulemalarından Seyyid Rızâ ve Seyyid Murtezâ adında iki kişi tarafından Bağdat'ta kurulmuştu. Seyyid Rızâ Dâru'l-İlm'i Kerh Şîi mahallinde Şâpûr'un dâru'l-İlminin yanındaydı ve sınırlı malî kaynaklarından ötürü müessisinin 406/1016'da vefat etmesiyle faaliyete devam etmemiştir. Çünkü fonlaması Seyyid Rızâ'nın mallarından sağlanıyordu.³⁷ Rızâ'nın kardeşi Seyyid Murtezâ'nın kurduğu 80.000 cilt kitaba sahip dâru'l-İlm hakkında ise çok az malumât

²⁷ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1991), 14:366; İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 21:217.

²⁸ Muhammed Kerîmî Zencânî, *Dâru'l-İlmhâ-yı Şîi ve Nûzâyî Ferhengî der Cehân-i İslâm* (Tahran: Etleleât, 1375/1996), 69.

²⁹ Ebû'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1407/1986), 11:312.

³⁰ Muhammed b. Abdilmelik Hemedânî, *Kat-u Târîhiyye min Kitâb Unvânü's-Seyr fî Mehâsin-i Ehli'l-Bedv ve'l-Hadr ev El-Meârifu'l Mûteahhire*, nşr. Şâyi' Abdülhâdî Hacerî (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 135.

³¹ Corcî Zeydân, *Târîh-i Temeddün-i İslâmî*, çev. Alî Cevâhir Kelâm (Tahran: Emîr Kebîr, 1372/1993), 632.

³² İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 21:217.

³³ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 21:217.

³⁴ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 2:1034.

³⁵ Ahmed b. Kâsim İbn Ebî Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî tabakâti'l-Etubbâ*, nşr. Mahmud Necmâbâdî (Tahran: Dânişgâh-ı Ulûm-ı Pezeşgi-i İrân, 1386/2007), 1:393-394.

³⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 1:164.

³⁷ Ahmed b. Alî İbn 'Inebe, *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Âl-i Ebî Tâlib*, nşr. Muhammed Hasan Âltâkânî (Kum: Şerîf Rızâ, 1362/1967), 208-209.

vardır.³⁸ Öyle görünmektedir ki bu dâru'l-‘ilm de Seyyid Rızâ dâru'l-‘ilmi ile aynı âkibeti paylaşmıştı ve ayakta kalmasını sağlayacak yeterli bağıştan yoksun olması sebebiyle varlığını idâme ettirememişti.

3. 2. Vakıf Kütüphaneleri

Büveyhîler döneminde Büveyhî emirleri ve vâkıfları dâru'l-‘ilmlere ek olarak, kütüphaneler de vakfediyorlardı ve çoğunlukla İran'ın batısına dağılmışlardı. Bunlardan biri Şîrâz'da Adudüddeve'nin kurduğu kütüphanedir. Söz konusu kütüphane, bir danışman, bir kütüphaneci ve şehirde kendilerine itimat edilen heyetçe seçilen bir âmir tarafından idare edilen bağımsız bir yerdi. Kütüphane âmiri ve danışmanı muhtemelen mezkûr yere yapılan bağışların doğru kullanımını denetlemişlerdir. Bu kütüphanede türlü alanlarda tedvin edilmiş kitaplar toplanarak konularına göre ayrı bir bölümde tutulmuştur. Kitapların bir fihristi de mevcuttu. Kütüphaneye sadece unvanı olan kişiler girebilirdi.³⁹ Makdisî, kitaplarını yazarken bu kütüphaneden yararlanmıştı.⁴⁰

Adudüddeve'ye yakın olanlardan Kâtip Ebû Alî b. Sivâr da Basra'da bir kütüphane kurarak oraya bağışlar tahsis etti.⁴¹ Ebû'l-Kâsım Beştî, Basra'daki bu vakıf kütüphanesinin kuruluşunda ve ayakta kalması hususunda Kâtip Ebû Alî b. Sivâr'a yarenlik eden kimselerden biriydi.⁴² Ayrıca kütüphane ekâbirden, ilim adamlarından ve yetkili mercilerden gelen kitap bağışlarıyla da takviye edilmiştir. Söz gelimi, Kadı Ebû'l-Ferec b. Ebû'l-Bekâ⁴³ kitaplarının bir bölümünü bu kütüphaneye ve Basra'daki sâir kütüphanelere bağışlamıştır.⁴⁴

Kâtip Ebû Alî b. Sivâr, Basra'ya ek olarak bir kütüphane de Râmhürmüz'de tesis ederek bağışlar tahsis etti. Kütüphanede görevliler, okurlar ve kitap yazarları sürekli çalışıyorlardı. Cârî giderler ve görevlilerin maaşlarının ödenmesi bağışlar vesilesiyle temin ediliyordu. Bu kütüphane, Mu'tezile kelâmının tedris edildiği yerlerden biriydi ve içerisinde her daim bir kelâm hocası bulunurdu.⁴⁵ Kütüphanede devamlı tedris de müstakil malî kaynakları lüzumlu kılıyordu ki kütüphanenin bu giderleri karşılamaya imkân tanıyan özel bağışları vardı.

Ebû Kâlicâr'ın veziri Ebû Mansûr Behrâm b. Mâfne de Şîrâz'da bir kütüphane kurmuştu. O, Şîrâz'ın idaresini eline aldığı anda kendi kütüphanesinden yaklaşık olarak 90.000 cilt kitabı ilim ehline vakfetmişti. Kütüphanede İbn Mukle'nin 4.000 levhası bulunuyordu.⁴⁶ O, Bağdat Dâru'l-‘ilm'ine olduğu gibi bu kütüphaneye de ihtiyaç duyduğu kitapları bağışlayarak buranın gelişim göstermesine katkıda bulunmuştu.

Sâhib b. Abbâd (ö. 385/996) Büveyhî vakıflarından bir diğeri idi. Büveyhîler'in bu bilgili veziri akli ve nakli ilimlere ciddi bir muhabbet besliyordu. Vaktinin bir kısmını ilmî ve edebî kitapların yazımına ayırmıştı.⁴⁷ Rey Vakıf Kütüphanesi onun 100.000 cilt

³⁸ Hemv, *Nizâm-ı Dîvân-ı Bovehyiân*, 206-207.

³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 2:669.

⁴⁰ Kebîr, *Âl-i Boveyh der Bağdâd, Hilâfet der Serpençe-i Kudret-i İrâniyân*, 276.

⁴¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 2:618.

⁴² Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Muhammed Rızâ Teceddüd (Tahran: Bânk-ı Bâzargâni-İrân, 1346/1967), 383.

⁴³ Tamlamaların transkripsiyonunda metnin aslına sâdik kalınmıştır [m. n]

⁴⁴ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 23:384.

⁴⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 2:617.

⁴⁶ İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 15:224.

⁴⁷ Ahmed Behmenyâr, *Sâhib b. Abbâd*, nşr. Muhammed İbrâhîm Bâstânî Pârîzî (Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1383/2004), 119.

kitap bağışlamasıyla tesis edildi.⁴⁸ O, diğer yönetici ve hükümdarların aksine pek çok kitap ve eserini kendi depolarına koymakla kalmamış; onların mütâlaa edilmesi, faydalanılması, ezberlenmesi ve istinsâh edilmesi için çeşitli ilim dallarındaki yazmalarla birlikte alimlere vakfetmiştir.⁴⁹ Bu nedenle onun kütüphanesinden istifade edilmesi sadece müracaat edenlere mahdut kılınmamış; onun kurduğu vakıf vakf-ı âm addedilmiştir. Nûh b. Mansûr-ı Sâ mânî'nin Sâhib b. Abbâd'ı vezirliği devralması için Sâ mânî sarayına çağırıldığı sırada onun Nûh'a verdiği cevapta kütüphanesinde yer alan kitaplarını Buhârâ'ya taşıyabilmek için 4.000 devenin gerektiğini belirtmesi kitaplarının miktarının ulaştığı seviyeyi göstermektedir.⁵⁰ Rey'deki Şîîler ve Sâhib b. Abbâd'ın Şîî temayülleri, Ehl-i Beyt'le ilişkisi⁵¹ göz önüne alındığında alimler ile ekâbiri barındıran böylesine büyük bir halk kütüphanesinin kurulması, Büveyhîler döneminde ve Selçuklu devrinde Şîî fikhını gelişmesi ve Şîî medreselerinin inşa edilmesini sağlamıştır.

385/996'da Sâhib b. Abbâd'ın ölümü sonrasında vezirliği devralan Ebû'l-Abbâs Ahmed Dabî (ö. 399/1009), İsfahan Ulu Camii'nde kitap mahzenleri ve hücrelerinin yanında bir de kütüphane inşa etti. Kütüphanenin üç büyük cilde ulaşan fihristinde, tefsîr, hadîs, nahiv, sarf, kısas-ı enbiyâ, padişahlar ve emirlerin hayatını konu edinen telifât yer almaktadır. Ebû'l-Abbâs ayrıca riyaziyât, tabiî ilimler ve ilahiyât gibi türlü ilim dallarında yazılar toplayarak devrin fazilet sahiplerine vakfetmiştir⁵² Sözü geçen kütüphane, teşeyyu' gayesiyle tesis edilmişti. Öte taraftan, Ebû'l-Abbâs'ın İsfahan'da Sâhib b. Abbâd'ın halefi ve onun hayalinin takipçisi olduğu görmezden gelinmemelidir.

3. 3. Vakıf Kütüphaneleri ve Dâru'l-'İlm'lerinin Yok Olma Nedenleri

Büveyhîler döneminin sonlarına doğru vakıf kütüphaneleri ve dâru'l-'İlm'lerinin zayıflama ve yok olmasında türlü nedenler etkili olmuştur. Civâr hükûmetlerin hamleleri ve iç isyanlar bu nedenler arasındaydı. Bahâüddeve'den sonra Büveyhî iktidarı dağıldı ve onun yerine geçenlerin vakıf kültür merkezlerine teveccühleri devam etmedi.⁵³ Büveyhî iktidarının zayıflaması, civâr hükûmetlerin hamleleri ve Büveyhî hâkimiyetindeki bölgelere yeni siyasî güçlerin akınları, Büveyhî vakıflarının özellikle de ilmî vakıf merkezlerinin ortadan kalkmasına sebep oldu. Gazneli Mahmud'un 420/1029 yılında Şîî ve Mu'tezilî hareketleri bastırma hedefiyle Rey'e yaptığı hamlenin sonuçlarından birisi de Sâhib b. Abbâd'ın büyük kütüphanesinin yıkılmasıdır. Gazneli Mahmud'un mezhebî siyaseti, taassubu ve Halife Kâdir Billâh'a (381-422/992-1031) itaat etmesi, Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesindeki Şîî ve Mu'tezilî kitaplarının varlığının kabul edilmemesine ve kütüphanenin harap olmasına sebep oldu.⁵⁴

⁴⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 2/617. Rey'de Rükneddevle'nin veziri Ebû'l-Fadl b. Amîd'le (ö. 360/971) bağı olan bir kütüphane mevcuttu ve Ebû Alî Miskeveyh oranın görevlisiydi Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, 6:277. Sâhib b. Abbâd vezirlik koltuğuna oturduktan sonra burayı kendi kütüphanesine ekledi Rükneddîn Hümâyünferh, *Târihçe-i Kitâbhâne-i İrân u Kitâbhâne-i Umûmî* (Tahran: Sâzmân-i Ketâbhâne-i Umûmî Şehrdârî, 1344/1965), 30.

⁴⁹ Kummî, *Târih-i Kum*, 11.

⁵⁰ Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Tercüme-i Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ-i Ebnâ'i-z-Zamân-ı İbn Hallikân*, çev. Ahmed b. Muhammed Sencerî, nşr. Fâtıma Müderresî (Urmiye: Dânişgâh-ı Urûmiyye, 1381/2002), 1:194.

⁵¹ Behmenyâr, *Sâhib b. Abbâd*, 89,99.

⁵² Fadl b. Sa'de Mâfrûhî Esfehânî, *Mehâsinü İsfahân*, çev. Hüseyin b. Muhammed Âverî, nşr. Abbâs İkbâl Âştîyânî (İsfahan: Sâzman-i Ferhengî-Tefrîhî Şehrdârî, 1375/1996), 90.

⁵³ Kebîr, *Âl-i Boveyh der Bağdâd, Hilâfet der Serpençe-i Kudret-i İrâniyân*, 284.

⁵⁴ İbn Esîr, *Târih-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 22:86.

Büveyhî iktidarının çöküşü ve Selçukluların yükselişe geçmesi, vakıf kütüphanelerinin ve buralardaki mevkûfâtın yok olmasındaki bir diğer sebepti. Selçukluların mezhebî taassupları ve Hanefî mezhebine olan eğilimleri, Şîî bir anlayışa sahip olan dâru'l-İlm'in faaliyetlerinin devam etmesine müsamaha göstermedi. Her ne kadar görünüşte de olsa hilafet kurumuna bağlılık da tüm ilim adamlarını kabul etmesine rağmen, Şîî kitaplarıyla dolu olan⁵⁵ ve Şîilerce idare edilen Ebû Nasr Şâpûr Dâru'l-İlm'i de dahil olmak üzere dâru'l-İlm yaklaşımına daha fazla karşı çıkılmasına neden oldu. Büveyhîler'den önce dâru'l-İlm'ler özel bir mezhebî eğilime sahip değillerdi.

Ancak Ebû Nasr'ın kurduğu vakfın idaresinde Şîî anlayışların var olduğu görülmektedir. Örneğin, talebelerin ihtiyaçlarını giderme görevini yerine getiren Murtezâ Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasan Müsevî, Şâpûr'un vefatından sonra uzun yıllar bu kütüphaneyi yönetti.⁵⁶

Bağdat'ta Şîiler'in mahalli Kerh'te bu dâru'l-İlm'in kurulması da Şîî karakterin bir diğer işaretidir.⁵⁷ İşte bunlar, onların yıkımına zemin hazırlayan nedenler oldu. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in 401/1011 Besâsîr'i bastırabilmek için Bağdat'a girdiği sırada Kerh'in ateş almasıyla birlikte Ebû Nasr Erdesîr Dâru'l-İlm'i de yandı ve birçok edebî eser yağmalandı.⁵⁸ Tuğrul'un veziri Amîdülmülk Kenderî, kütüphanenin bir kısmını kurtardı ve bazı nüshaları seçti.⁵⁹ Kenderî'nin Hanefî mezhebine yönelik güçlü eğilimleri nedeniyle, seçmiş olduğu kitapların kendi fikrî yapısına ve Hanefî mezhebine paralel eserler olduğunu bilmek gerekir. Bu hadiseden birkaç sene sonra, 457/1065'te Ebû'l-Hasen Muhammed b. Hilâl Sâbî, Bağdat'ın batı tarafında bulunan İbn Ebî Avf mahallinde bir kütüphane vakfetti. İlim ehlinin istifadesi için ilk seferinde 1.000 diğer seferinde 400 kitap oraya intikal ettirdi.⁶⁰

Aslında bu Büveyhî bilim adamı Ebû Nasr Şâpûr'un yanmış kütüphanesini başka bir tür vakıfla ihya etmeyi ve alimlerin toplanacağı bir merkez kurmayı amaçlamıştı. Ancak Şîî bir hükûmetin desteğinin olmaması, kütüphanenin faaliyetlerini sürdürmesini veya kapsamlı bağışlara sahip olmasını engelledi. Sâbî'nin vakıf kütüphanesi de daha sonra Abbâsî halifeliğinin kütüphanesine eklenmiştir. Kitap toplamaya ilgi duyan⁶¹ Halife Nâsır Lidînillâh (ö. 622/1226), 590/1194'te Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne bir kütüphane yapılmasını emretti. Kütüphane binasının tamamlanmasından sonra başka bir benzeri bulunamayan binlerce değerli kitabı başta Ebû'l-Hasen Sâbî'nin vakıf kütüphanesi olmak üzere diğer kütüphanelerden oraya naklettiler.⁶² Büveyhî vakıf kütüphanelerinin diğer kütüphanelerle birleştirilmesi bu ilmî ve vakfî müesseselerin yok olmasının nedenlerinden sayılabilir.

Siyasî hadiseler, savaşlar, şehirlere yapılan akınlar ve şehirlerdeki isyanlar kütüphane ve dâru'l-İlm'in zarar görmesindeki diğer nedenlerdir. Örnek olarak,

⁵⁵ Muhammedî - Pervîş, "Dâru'l-İlmhâ-yi Devre-i Âl-i Büveyh ve Nakş-ı Ân der Şükûfâ-yi ve İrtikâ-yi 'İlm ve Dâniş", 181.

⁵⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, 2:1034.

⁵⁷ Ganîme, *Târîh-i Dânişgâhhâ-yi Bozorg-i İslâmî*, 94.

⁵⁸ Feth b. Alî Bondari Esfahani, *Târîh-i Silsile-i Selçûkî*, çev. Muhammed Hüseyin Celîlî Celîlî (Tahran: Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, 1356/1977), 22; İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 16:48; Kâtib Esfehânî, *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*, 12/193; Kerîmî Zencânî, *Dâru'l-İlmhâ-yı Şîî ve Nûzâyî Ferhengî der Cehân-i İslâm*, 70.

⁵⁹ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 22:360.

⁶⁰ İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 16:62, 276.

⁶¹ Zeydân, *Târîh-i Temeddün-i İslâmî*, 632.

⁶² İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 30:106; İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 16:276.

Basra'daki bedevî isyanı oradaki vakıf kütüphanelerinin zarar görmesindeki sebeplerdendi ki Basra'da Büveyhîlerin kütüphaneler inşa ettiklerine işaret edilmişti. Bir dönem Muizzüddeve Deylemî'nin oğlu Habeşî'yi kardeşi aleyhinde isyan ettiği ithamıyla tutukladılar. Onun müsâdere edilen malları arasında 15.000 ciltli ve bir dizi ciltlenmemiş nüshaları bulunan bir kütüphane vardı.⁶³ Ancak Basra'daki bedevî isyanları vakıf kütüphanelerine zarar veriyordu. İlk bedevî isyanı 483/1091 yılında vuku' buldu. Bu sırada bir grup bedevî Basra'yı ateşe verdi ve iki kütüphane de yandı. İbn Esîr, bu kütüphanelerden birinin vakfını Adudüdevle döneminden öncesine nispet ederek, Adudüdevle'nin onu görünce şöyle söylediğini belirtmiştir: "Bu, inşâ etme hususunda bizi geride bıraktıkları bir onurdur." İbn Esîr İslâm'da vakfedilen ilk kütüphanenin bu kütüphane olduğunu söyler. Diğer kütüphane, en seçkin ve pahalı kitapları ihtiva eden vezir Ebû Mansûr b. Şâhmerdân'a aitti.⁶⁴ 499/1106 yılında yine bu vakıf kütüphaneleri Basra'da bir grup bedevî tarafından yağmalanmıştır.⁶⁵

Genel olarak dâru'l-'ilmler, Fâtımîler ve Büveyhîler'den müteşekkil iki Şîî yönetiminin hakimi oldukları bölgelerde yayılmışlardır. Vakıf kurumu da onların idaresine hizmet etmiştir. Ancak Şîî düşüncenin onlar üzerindeki hâkimiyeti sebebiyle faaliyet alanları bir hayli sınırlıydı. Sonuçta, beşinci yüzyılda bu merkezleri destekleyen Şîî yönetimlerin zayıflaması ve Selçuklular gibi Sünnî hükûmetlerin iktidara gelişi, dâru'l-'ilmlerin özellikle de Bağdat Dâru'l-'İlm'inin zevâline ve yok olmasına yol açtı. Fakat bu dâru'l-'ilmler, Selçuklu medreseleri ve ona bağlı kütüphaneler için bir örnek teşkil etmiştir.⁶⁶

4. Büveyhî Vakıf Hastaneleri

Abbâsî halifeliği döneminde ve hicrî ikinci yüzyıldan itibaren başta Bağdat olmak üzere İslâm memleketlerinde hastane yapımı revaç buldu. Daha büyük ve daha donanımlıları ise Büveyhîler döneminde inşa edildi. Hastane yapımında çalışanların ihtiyaçlarının karşılanması için bağışlara yoğunlaştılar. Hastanelerin donanım ve verimliliğine göre bağışların hacmi ve vakıf gelirlerinin oranının değişmesi doğaldır. Hastanenin büyüklüğü veya küçüklüğünde vâkıfın malî kapasitesinin miktarı da etkili olmuştur. Dikkati çeken husus şudur ki, büyük vakıf hastaneleri küçük şehirlerde kurulmamıştır.⁶⁷ Büveyhîler'in Irak'ta ilk hastane tesis etme girişimi 355/966'da Bağdat'ta bir hapisane yerine hastane kurulmasını ve buraya bağışlar tahsis edilmesini emreden Muizzüddeve dönemine kadar uzanmaktadır. Bu vakıf mallarının gelirleri yıllık beş bin dinara ulaşmıştır.⁶⁸

4. 1. Hastanelerin Gelişiminde Vakfın Rolü

Adudüdevle döneminde Bağdat ve Şîrâz'da hastane inşası daha sıkı. O, Büveyhîler'in hakimi oldukları yerlere kütüphane ve dâru'l-'ilmlere ilave olarak hastaneler de tesis etti. Adudüdevle zamanında kurulan en büyük ve en önemli hastane, sonrasında Adudî Hastanesi olarak adlandırılan Bağdat Hastanesi'ydi. Adudüdevle'nin iktidarının nihayete ermesinden sonra Bağdat'ta birçok hastane inşa edildi. Ancak hiçbirisinin donanımı ve sağlık hizmetleri Adudî Hastanesi kadar iyi

⁶³ Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ümem*, 6:301.

⁶⁴ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 23:161.

⁶⁵ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 23:384.

⁶⁶ Ganîme, *Târîh-i Dânişgâhhâ-yi Bozorg-i İslâmî*, 100.

⁶⁷ Cyril Elgood, *Târîh-i Pezeşgi-i İrân*, çev. Mohsin Câvidân (Tahran: Şeriket-i Nisbî İkbâl ve Şürekâ, 1352/1973), 255.

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11:261.

değildi.⁶⁹ Adudüddeve, üç yıl süren (368/979'dan 372/983'nin sonuna kadar) bu hastaneyi tesis etmek için oldukça fazla para harcadı ve yapımından sonra oraya pek çok malzeme tahsis etti.⁷⁰ Adudüddeve, söz konusu hastanenin yapımı tamamlandıktan sonra farklı yerlerden yaklaşık yirmi dört doktoru buraya davet etti⁷¹ ve gerekli bütün ilaçların teminini sağladı.⁷² Bu hastanenin inşası o kadar görkemliydi ki yüzyıl sonra Nizâmülmülk Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'ni kurarken, Ebû Saîd Sûfî'nin medresenin yapımı için ayrılan paraya el koyduğunu anladığında Nizâmülmülk ona şöyle dedi: "Bu medresenin Mansûr Câmîî ve Adudüddeve Hastanesi gibi sağlam olmasını istemiştin."⁷³

Adudüddeve, hastanenin ihtiyaç duyduğu malî kaynağı temin etmek için vakıf mallarını dikkate aldı.⁷⁴ Müellifi meçhul olan *Mücmelü't-Tevârîh* adlı eserde Adudüddeve'nin Bağdat'a yerleştiğinde bolca hayır yaptığı, hastanenin tesisi de dahil olmak üzere çok paralar harcadığı ve vakıf malları tahsis ettiği kaydedilmiştir.⁷⁵ Onun Bağdat Hastanesine yaptığı bağışlar o derece çoktu ki yıllık 100.000 dinar gelire sahipti.⁷⁶ Bahsi geçen bağışlar arasında Adudüddeve'nin gelirlerinin hastaneye verilmek üzere Bağdat'ın Zebîdiyye şehrindeki İsâ Nehri boyunca yaptırdığı değirmenler bulunmaktadır.⁷⁷

Adudüddeve'ye ek olarak, diğer Büveyhî emirleri de bu hastaneye teveccüh göstererek faaliyetlerine devam etmesine imkân sağladılar ki Şerefüddeve'nin mevlâsı Ebû Nasr Şebâsî, (ö. 408/1018) bu hastaneye haraç, ziraî mahsuller ve meyveler kabîlinden bağışta bulunanlardan birisidir.⁷⁸

Adudüddeve, bir başka hastane de 360/362-971/973 yılları arasında Şîrâz'da yaptırdı.⁷⁹ Bu hastane, Şîrâz'ın dışında ve şehrin Ulu Camii'nden uzakta bir hayli fazla vakıf malıyla inşa edilmiş; gerekli malzemelerle donatılmış, bünyesinde tecrübeli doktorlar ve hemşireler çalıştırılmıştır.⁸⁰ Bu hastanenin vakıf malları, doktorların masraflarının karşılandığı yeterli maddî desteği sağlıyordu. Bu sebepten ötürü burada ünlü ve yetenekli hekimler çalışmıştır. Adudüddeve'nin Şîrâz'daki doktoru ve İbn Sînâ'nın "*Kanun*"unun telifinden önce hekimlerin referans kaynağı olan *Tıbb-ı Melekî* isimli eserin yazarı olan Alî b. Abbâs Mecûsî bunlardan birisidir.⁸¹ Ebû Kâlicâr'ın hizmetinde bulunan Ebû Sehl Ercânî (ö. 418/1028) bir diğer doktordur.⁸² Ebû'l-Alâ da Şîrâz'da Büveyhî emirlerine hizmet eden başka bir Büveyhî hekimidir.⁸³ Şîrâz

⁶⁹ Kebîr, *Âl-i Boveyh der Bağdâd, Hilâfet der Serpençe-i Kudret-i İrânîyân*, 268.

⁷⁰ İbn Hallikân, *Tercüme-i Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ-i Ebnâi'z-Zamân-ı İbn Hallikân*, 2/497; İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân ve İslâm*, 21:136.

⁷¹ Bu doktorların isimleri için bkz. Ahmed İsâ Beg, *Târîh-i Hastanehâ der İslâm*, çev. Nûrullâh Kesâî (Tahran: İlmî ve Ferhengî, 1384/2005), 120-123.

⁷² İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 21:137.

⁷³ İbn Sencer, *Tecâribu's-Selef*, 270.

⁷⁴ İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 14:292.

⁷⁵ *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kisâs*, nşr. Melilü's-Şüerâ Behâr (Tahran: Kelâle-i Hâver, ts.), 394.

⁷⁶ Hamdullâh b. Ebî Bekr Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî (Kazvîn: Hadîs-i İmrûz, 1381/2002), 415.

⁷⁷ İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 14:292.

⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12:6.

⁷⁹ Hasan Tâcbahş, *Târîh-i Hastanehâ-yı İrân (Ez Âğâz tâ Asr-i Hâzır)* (Tahran: Pejûheşgâhe Ulûm-i İnsânî ve Mutalâât-ı Ferhengî, 1379/2000), 92.

⁸⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 2:642.

⁸¹ Ahmed b. Ömer Nizâmî Arûzî, *Külliyât-ı Çehâr Mekâle*, nşr. Muhammed Kazvînî (Tahran: Ketâbfurûşî İşrâkî, 1364/1985), 80.

⁸² Alî b. Yûsuf Kaftî, *Târîhu'l-Hükemâ* nşr. Behîn Dârâî (Tahran: Dânişgâh-ı Tahrân, 1371/1992), 549.

⁸³ Hemv, *Nizâm-ı Dîvân-ı Büveyhiyân*, 553.

Hastanesi'nde böyle yetenekli doktorların varlığı tıbbın ilerleme kaydetmesine vesile olmuştur. Hastanenin Şîrâz kütüphanesine yakın olması ise felsefe, astronomi, kimya, matematik vb. diğer disiplinlerle birlikte tıbbî eğitimin yapılmasına imkân tanımıştır.⁸⁴ Şîrâz'da her ikisi de vakıf ve mevkûfâta bağlı iki ilmî ve içtimâî kurum arasındaki etkileşim, tıbbın gelişmesi ve daha aktüel tıbbî hizmetlerin sunulması için gerekli koşulları sağlamıştır.

Makdisî ayrıca Büveyhîler döneminde Adudüddeve tarafından inşa edilen İsfahân Hastanesi'ni Şîrâz Hastanesi'yle kıyaslamış ve Şîrâz'dakinin daha müreffeh olduğunu kaydetmiştir. Bu hastane de Şîrâz Hastanesi gibi şehrin dışında ve Ulu Camii'den uzakta bulunuyordu. Kendisine tahsis edilmiş vakıfları da vardı.⁸⁵ Bu hastaneye dair çok az malumât mevcuttur. İbn Mendeviye İsfahânî, İsfahân Hastanesi'ndeki ünlü tıp hekimlerinden biriydi.⁸⁶

Elgood'un sınıflandırmasına göre, Adudüddeve döneminde büyük bir hastane olarak kabul edilebilecek Şîrâz Hastanesi'ne ilave olarak, Şîrâz'ın güneyinde Fîrûzâbâd'da Fîrûzâbâd Ulu Camii'nin yanına küçük bir hastane inşa edildi. Sonrasında Ebû Kâlicâr'ın veziri Sâhib Âdil buraya bir kütüphane ekledi.⁸⁷ Aslında bu eylem, hastaneler, kütüphaneler ve dâru'l-ilm'lerle paralel bir doğrultuda yapılmıştır. Bu hastanenin vakıflarından bahsedilmese de hastanenin küçüklüğü göz önüne alındığında önemli vakıflara sahip olmaması olasıdır.

Adudüddeve'den sonra da küçük yapıli hastaneler yapılmıştır ki bunlar hakkında oldukça sınırlı bir bilgi mevcuttur. Bu kabilden Muhammed b. Alî b. Halef -vezir Fahrulmülk Ebû Ğâlib Sîrâfî⁸⁸- tarafından Bağdat'ta tesis edilen hastane vardır.⁸⁹ Ebû'l-Hüseyn b. Hasan Rahacî⁹⁰ de Vasit'ta hastane kuran Büveyhî vakıflarındandı. O, pek çok ilaca ve şuruba ulaşılmasına imkân sağladı ve bunların gözetimi için de tıp bilgisine sahip insanları işe aldı. Aynı zamanda buraya bağışlar da tahsis etti. Hastanenin doktor ve çalışanlarının ihtiyaçları da doğal olarak vakıf mallarının sağladığı malî destekten temin ediliyordu.⁹¹ Irak havzasında Bağdat ve Vâsit'a ek olarak diğer şehirlerde de hastaneler kuruldu. Bir diğer ifadeyle, Büveyhîler döneminde hız kazanan bu süreç, Irak havzasındaki diğer siyâsî muktedirlerce takip edildi.⁹²

⁸⁴ Kaftî, *Târîhu'l-Hükemâ*, 205, 479, 569.

⁸⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, 2:642.

⁸⁶ Kaftî, *Târîhu'l-Hükemâ*, 587; Necmâbâdî, *Târîh-i Tıbb der İrân Pes ez İslâm*, 768.

⁸⁷ İbn Belhî, *Fârsnâme-i İbn Belhî*, 335.

⁸⁸ Muhammed b. Alî b. Halef (354-407/965-1017), vezir Fahrulmülk Ebû Ğâlib Sîrâfî, Halife Kâdir Billâh döneminde Bağdat'ta vezir idi. Kentlerin gelişimine olan ilgisi, adaleti ve hayırseverliğiyle tanınıyordu. Sarayda büyümüş ve zamanla Irak vezirliğine kadar yükselmişti. Hizmetinde bulunduğu Sultânüddeve tarafından Ahvaz'da öldürülene kadar hükümranlığı devam etti.

⁸⁹ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1413/1993), 27:170.

⁹⁰ Müeyyidülmülk Ebû Alî Hasan b. Hasan Rahacî (ö. 430/1039) 413/1023 'te Şeref b. Bahâüddeve tarafından vezirlik makamına getirildi. Vezirliği iki yıl sürdü. Halife Kâdir Billâh'ın (382-422/993-1031) Irak'taki bütün işlerinin idaresini üstlendi.

⁹¹ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 22:47; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/45; İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 15:269.

⁹² İsa Beg, *Târîh-i Hastanehâ der İslâm*, 124-126; Necmâbâdî, *Târîh-i Tıbb der İrân Pes ez İslâm*, 781.

5. Büveyhî Yönetiminin Sonu ve Vakıf Hastanelerinin Faaliyetlerinin Devamı

Hicrî beşinci yüzyılın ortalarında Büveyhîler'in iktidarı sona erdikten sonra kurdukları hayrî ve kültürel vakıf kurumlarının birçoğu siyasî değişimler sebebiyle durgunluk yaşadı. Bu değişimler, beşinci yüzyılın ortasında İran'ın batı yakasında Büveyhîler'den Selçuklular'a yönetimin devredilmesi nedeniyle oluşan bir kırılmadan kaynaklanıyordu. Büveyhî hayır kurumları arasında dâru'l-ilm ve kütüphanelerin aksine Büveyhî hastaneleri faaliyetlerine devam etti. Bunlar daha sonraki asırlara ait kaynak eserlerinde adı geçen Bağdat ve Şîrâz'daki Adudî Hastaneleri'dir.

5. 1. Bağdat Adudî Hastanesi

Büveyhîler'in siyaseten gerilemesi sırasında Adudî Hastanesi mevkûfâtı da zarar gördü. Tabîî olarak, vakıflara bağlı olan Adudî Hastanesi'nin etkinliği de azaldı. Tam bu sırada, Bağdat'ın büyüklerinden olan Şeyh Abdümelik Ebû Mansûr b. Yûsuf, (ö. 460/1068) vakıf malları da dahil olmak üzere Bağdat Adudî Hastanesi'nin idaresini devralarak tamir ettirdi. Vakıf malları sayesinde hastanede üç haznedâr, yirmi sekiz de hekim çalıştı.⁹³

Mezkûr hastanenin vakıflara olan bağlılığı Selçuklu asrında da faaliyetlerini sürdürmesine imkân tanıdı. 566/1171'de Dicle'nin taşmasından ötürü hastane zarar görse de hızlıca yenilendi.⁹⁴ Doğal olarak, malî destek sağlayan vakıfların var olması hastanenin süratli bir şekilde onarılmasına vesile olmuştur. 580/1185 senesinde Mekke'den dönüşünde Bağdat'a gelen İbn Cübeyr, bu merkezi Bağdat'ın ünlü hastanesi olarak nitelendirerek hastanenin Dicle'nin kıyısında bulunduğu ve çalışmaya devam ettiğini belirtmiştir. Hastanenin büyüklüğünden bahsederken onu bir saray olarak nitelendirmiştir.⁹⁵ Hastanenin inşa edilmesinden itibaren gelecekteki giderlerinin vakıf mallarından karşılanması için gerekli hazırlıklar yapılmıştır.⁹⁶ Elbette bu dönemde Selçuklular da geriliyor ve hilafetin doğu topraklarında siyasî birlik sağlanamıyordu. Ancak yine de bu hastane vakıflara dayandığı için ayakta kaldı. Abbâsî halifesi Nâsıreddîn Billâh döneminde doruk noktasına ulaşması da bu mevkûfâtın korunmasının gerekçesi olarak kabul edilebilir. Zira bu dönemde Selçuklu hâkimiyetinin zaafa uğramasından sonra hilafet Bağdat ve çevresinde hatırı sayılır bir biçimde siyasî güç elde etmiştir.⁹⁷

Yedinci yüzyılda, vakıfların birçoğu Moğol İstilâsı nedeniyle yok olmuşlar; onların bütüncül yapıları da sarsıntıya uğramıştır. Adudî Hastanesi vakıfları da bu durumdan nasibini almıştır. İbn Batûta ⁹⁸ bu hastaneden bahsetmiş, saray gibi olduğunu fakat onun zamanında yıkılmış bir halde bulunduğunu söylemiştir. Bağdat, Dâru'l-Hilâfe'yi içerisine aldığı için Hülâgu Han'ın (656/1258) işgalinden ağır hasar almıştır.⁹⁹ Adudî Hastanesi

⁹³ Bondari Esfahani, *Târîh-i Silsile-i Selçûkî*, 40.

⁹⁴ İbn Esîr, *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*, 23:68.

⁹⁵ Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *Sefernâme-i İbn Cübeyr*, çev. Pervîz Atâbegî (Meşhed: Âstân Kuds Razavî, 1370/1991), 276.

⁹⁶ Kebîr, *Âl-i Boveyh der Bağdâd, Hilâfet der Serpençe-i Kudret-i İrâniyân*, 269.

⁹⁷ Muhammed Süheyl Takûş, *Devlet-i Abbâsiyân*, çev. Hücetullâh Cevdekî (Kum: Pejûheşgâh-ı Havza ve Dânişgâh, 1394/2015), 288-294.

⁹⁸ Muhammed b. Abdillâh İbn Batûta, *Rihle-i İbn Batûta*, çev. Muhammed Al Movahhid (Tahran: Âgâh, 1376/1997), 1:274.

⁹⁹ İlhanlılar'ın Bağdat'a gelişi yönlerinden biri de Dicle'nin batı yakası ve Adudî Hastanesi civarıydı. Tabîî olarak, hastane gibi İlhanlı işgali yolu üzerinde bulunan binalar ağır hasar aldılar.

bu işgalden kurtulamamış ve vakıfları da hasar almıştır. Böylelikle hastane 250 yıl sonra engellilerin ve hastaların sığınağı olma işlevini yitirmiştir.

5. 2. Şîrâz Adudî Hastanesi

Şîrâz Hastanesi Adudî Hastanesi gibi Selçuklu ve İlhanlı asırlarında diğer Büveyhî vakıflarının aksine etkinliğini sürdürdü. İbn Belhî'ye göre Şîrâz Hastanesi'nin işleyişi Selçuklular döneminde sekteye uğramıştır ki bu, Selçuklular'ın burayı ihmal ettiklerinin göstergesidir. İbn Belhî devamında yine de bu hastanenin, kütüphaneye birlikte şehrin kadısı tarafından yeniden inşa ve ihya edildiğini söylemiştir.¹⁰⁰

İbn Belhî'nin nakillerinden anlaşılmaktadır ki, hastanenin de kendisine bağlı olduğu Adudüddeve döneminde kurulan vakıfların idaresi zarara uğramış; Şîrâz kadısı ise bu vakıfları yeniden ihya etmiştir. Nihayetinde Selçuklular döneminde Şîrâz Hastanesi de Adudî Hastanesi vakıfları gibi canlandırılmıştır. Bu çabalar nedeniyle bahsi geçen hastanenin faaliyetleri yedinci yüzyılda İlhanlılar'ın hâkimiyetine kadar devam etmiştir. Hamîdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*'da¹⁰¹ Şîrâz'ın binalarını sayarken Aduddüddeve'yle irtibatlandırılan bir Dâru'ş-Şifâ'dan bahsetmiştir.

Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Zerkûb-i Şîrâzî, hastane ve ona ait olan vakıflar hakkında şunları söylemiştir: “Bunların arasında Şîrâz'da Müslümanların acılarını dindirebilmek gayesiyle yapılmasını emreden, kendi mülkünü buraya vakfeden ve hala ayakta olan Adudî Dâru'ş-Şifâ'sı bulunmaktadır.”¹⁰² Adudî Hastanesi'nin en az dört yüz yıl ayakta kalması, Adudüddeve'nin tahsis ettiği vakıflara olan bağlılığın bir neticesiydi ve vakıf gelirleri Fars bölgesine hâkim olan atabeyler döneminde siyasî istikrarın gölgesinde devam etmiştir. Şîrâz'da vakıflara özel hassasiyet gösteren ve pek çok hayır işinin müsebbibleri olan Fars Atabeyleri, Adudî Hastanesi de dahil olmak üzere vakıflarla ilgilenerek bu hastanenin Şîrâz'da sürdürülebilirliğine ve istikrârına uygun zemin hazırlamışlardır.

SONUÇ

Büveyhîler döneminde ticaretin ilerlemesi, ticaret yollarının gelişmesi, ilim merkezlerinin ilerlemesi ve büyümesi kent yaşamındaki refahı da beraberinde getirdi. Büveyhîler'in hâkim oldukları bölgede bulunan önemli şehirler, ticarî ve iktisâdî büyümeye ek olarak kültürel ve ilmî cihetle de neşvünema buldu. Bu şehirlerde ilimlerin doğuşu ve gelişmesi dâru'l-'ilmler şeklinde devam etmiştir. Ayrıca, tıbbî hizmet vermek üzere tıp merkezleri ve hastaneler kurulmuştur. Kütüphaneler ve hastaneler arasında ilmî ortaklık ve iş birliği vardı. Bu merkezler, hayırsever devlet görevlilerinin ve Büveyhî emirlerinin hayır işleri doğrultusunda kurulmuş olmalarına rağmen malî bağımsızlığı gerektiriyordu. Bu minvalde, ilmî ve tıbbî merkezlerin bağımsızlığının sağlanabilmesi için vakıf geleneğinden faydalanılmıştır. Söz konusu dönemde bahsi geçen merkezlere bağışlar yapılmıştır. Mevkûfât, hastanelerin ve dâru'l-'ilmlerin maddî ihtiyaçlarını karşılamış ve zamanla bu hayır kurumlarının faaliyetlerini sürdürmesini sağlamıştır. Dâru'l-'ilmlerin, kütüphanelerin ve hastanelerin rahata erişmesi doğrudan bu vakıflara bağlıydı. Zira bu vakıflar, özellikle dönemin ilmî ve tıbbî yetkinlerini istihdam etmek üzere finans kaynağı temin ederek zikredilen merkezlerin büyümesine zemin hazırlamıştır.

¹⁰⁰ İbn Belhî, *Fârsnâme-i İbn Belhî*, 323.

¹⁰¹ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 172.

¹⁰² Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 51.

Tarihî hâdiseler ve vakıfların zarar görmesi nedeniyle tıp ve eğitim merkezlerinin faaliyetleri de azaldı. Dâru'l-İlm, Şîf fikhının ve Mu'tezile kelâmının temellerini sağlamlaştırmak ve genişletmek gayesiyle kurulmuş olduklarından Büveyhîlerin iktidarının sona ermesi, Selçukluların ve Abbâsîlerin cesaret bulması Büveyhîler tarafından tesis edilen hastanelerin daha hızlı bir şekilde yok olmasına sebep olmuştur. Hastaneler, siyasî gelişmelere, tarihî olaylara rağmen vakıflara ve bağımsız finansal kaynakların kullanılmasına dayalı olarak işlevlerine devam etmiştir. Vakıfların varlığı, tıp merkezlerinin faaliyetlerini ihya etmesine ve devam ettirmesine yardımcı olmuştur. Şehirlerin bütün alt yapısını ortadan kaldıran Moğol İstlâsı, Bağdat Hastanesi de dahil olmak üzere büyük hastaneleri yok etmiştir. Bununla birlikte bazı Büveyhî hastaneleri işgalden sağ kurtulmuştur. Söz gelimi, Şîrâz Adudî Hastanesi, yarı bağımsız ve mahalli Fars Atabeyleri'nin iyi politikaları ve hayırsever işleri vesilesiyle uzun zaman boyunca faaliyet göstermiştir.

KAYNAKÇA

- Behmenyâr, Ahmed. *Sâhib b. Abbâd*. nşr. Muhammed İbrâhîm Bâstânî Pârîzî. Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1383/2004.
- Bergnîsî, Nâdyâ. "Dîvân-ı Birr". *Dâiretü'l-Maârif Bozorg İslâmî* 11 (1381/2002).
- Bondari Esfahani, Feth b. Alî. *Târîh-i Silsile-i Selçûkî*. çev. Muhammed Hüseyin Celîlî Celîlî. Tahran: Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, 1356/1977.
- Bozkurt, Nahide. "İbnü'l-Cerrâh, Ali b. İsâ". 20/539-540. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1999.
- Elgood, Cyril. *Târîh-i Pezeşgi-i Îrân*. çev. Mohsin Câvîdân. Tahran: Şeriket-i Nisbî İkbâl ve Şürekâ, 1352/1973.
- Ganîme, Abdürrahîm. *Târîh-i Dânişgâhhâ-yi Bozorg-i İslâmî*. çev. Nûrullâh Kesâî. Tahran: Yezdân, 1364/1985.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemu'l-Üdebâ*. çev. Abdülmuhammed Âyetî. Tahran: Sorûş, 1381/2002.
- Hatîb Bağdâdî, Ahmed b. Alî. *Târîh-i Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*. Nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Hemedânî, Muhammed b. Abdilmelik. *Kat-u Târîhiyye min Kitâb Unvânü's-Seyr fî Mehâsîn-i Ehli'l-Bedv ve'l-Hadr ev el-Meârifü'l Müteahhire*. nşr. Şâyî' Abdülhâdî Hâcerî. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008.
- Hemv. *Nizâm-ı Dîvân-ı Büveyhiyân*. çev. Ya'kûb Âjend. Tahran: Mevlî, 1374/1995.
- Hümâyûnferh, Rükneddîn. *Târîhçe-i Kitâbhâne-i Îrân u Kitâbhâne-i Umûmî*. Tahran: Sâzmân-i Ketâbhâne-i Umûmî Şehrdârî, 1344/1965.
- İbn Batûta, Muhammed b. Abdillâh. *Rihle-i İbn Batûta*. çev. Muhammed Al Movahhid. Tahran: Âgâh, 1376/1997.
- İbn Belhî. *Fârsnâme-i İbn Belhî*. nşr. Mansûr Rastgâr Fesâyî. Şîrâz: Bonyâd-ı Fârşînâsî, 1374/1995.
- İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed. *Sefernâme-i İbn Cübeyr*. çev. Pervîz Atâbegî. Meşhed: Âstân Kuds Razavî, 1370/1991.
- İbn Ebî Useybia, Ahmed b. Kâsım. *Uyûnü'l-Enbâ fî tabakâti'l-Etîbbâ*. nşr. Mahmud Necmâbâdî. Tahran: Dânişgâh-ı Ulûm-ı Pezeşgi-i Îrân, 1386/2007.

- İbn Esîr, İzzüddîn Alî. *Târîh-i Kâmil-i Bozorg İrân u İslâm*. çev. Abbâs Halîlî - Ebû'l-Kâsım Hâlet. Tahran, 1371/1992.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Tercüme-i Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ-i Ebnâi'z-Zamân-ı İbn Hallikân*. çev. Ahmed b. Muhammed Sencerî. nşr. Fâtıma Müderrresî. Urmiye: Dânişgâh-ı Urûmiyye, 1381/2002.
- İbn 'Inebe, Ahmed b. Alî. *Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Âl-i Ebî Tâlib*. nşr. Muhammed Hasan Âltâkânî. Kum: Şerîf Rızâ, 1362/1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dâru'l Fikir, 1407/1986.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. çev. Muhammed Rızâ Teceddüd. Tahran: Bânk-ı Bâzargâni-i İrân, 1346/1967.
- İbn Sencer, Hindûşâh. *Tecâribu's-Selef*. nşr. Abbâs İkbâl. Tahran: Tuhûrî, 1358/1979.
- İsâ Beg, Ahmed. *Târîh-i Hastanehâ der İslâm*. çev. Nûrullâh Kesâî. Tahran: İlmî ve Ferhengî, 1384/2005.
- İzdî Niyâ, Zeynep. "Berresî Mesele-i Vakf der Hukûmet-i Âl-i Boveyh". *Vakf-ı Mirâs-ı Câvidân* 91-92 (1394/2015).
- Kaftî, Alî b. Yûsuf. *Târîhu'l-Hükemâ*. Nşr. Behîn Dârâî. Tahran: Dânişgâh-ı Tahrân, 1371/1992.
- Kâtib Esfehânî, İmâdüddîn. *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*. nşr. Muhammed Behçetü'l Eserî-Cemîl Sa'd. Bağdat: Matbûâtü'l-Mema'il-'İlmî el-İrâkî, 1375/1955.
- Kebîr, Müfîdullâh. *Âl-i Boveyh der Bağdâd, Hilâfet der Serpençe-i Kudret-i İrâniyân*. çev. Mehdi Efşâr. Tahran: Refa't, 1379/2000.
- Kerîmî Zencânî, Muhammed. *Dârü'l-İlmhâ-yı Şîi ve Nûzâyî Ferhengî der Cehân-i İslâm*. Tahran: Etteleât, 1375/1996.
- Kummî, Hasan b. Muhammed. *Târîh-i Kum*. nşr. Muhammed Rızâ Ensârî. Kum: Kitâbhâne-i Âyetullâh Meri'sî Necefî, 1385/2006.
- Mâfrûhî Esfehânî, Fadl b. Sa'de. *Mehâsinü İsfahân*. çev. Hüseyin b. Muhammed Âverî. nşr. Abbâs İkbâl Âştîyânî. İsfahan: Sâzman-i Ferhengî-Tefrîhî Şehrdârî, 1375/1996.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. çev. Alî Nakî Münzevî. Tahran: Şeriket-i Müellifân ve Mütercimân, 1361/1982.
- Makrîzî, Ahmed b. Alî. *İttiâzü'l-Hunefâ bi Ahyârî'l-Eimme-i'l- Fâtımiyyîn el-Hulefâ*. Kahire: Vüzerâtü'l-Evkâf, 1416/1996.
- Metz, Adam. *Temeddün-i İslâmî der Karn-ı Çehârom-i Hicrî*. çev. Alî Rızâ Zekâvetî Karâkzlû. Tahran: Emîr Kebîr, 1377/1998.
- Miskeveyh, Muhammed b. Ali. *Tecâribu'l-Ümem*. çev. Ebû'l-Kâsım İmâmî - Alî Nakî Münzevî. Tahran: Sorûş, 1369/1990.
- Muhammedî, Zikrullâh - Pervîş, Muhsin. "Dârü'l-İlmhâ-yi Devre-i Âl-i Boveyh ve Nakş-e Ân der Şokûfâ-yi ve İrtikâ-yi 'İlm u Dâniş". *Târîhnâme-i İrân Ba'd ez İslâm* 7 (1392/2013).
- Müstevfî, Hamdullâh b. Ebî Bekr. *Nüzhetü'l-Kulûb*. nşr. Muhammed Debîr Siyâkî. Kazvîn: Hadîs-i İmrûz, 1381/2002.
- Necmâbâdî, Mahmûd. *Târîh-i Tıbb der İrân Pes ez İslâm*. Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1353/1974.
- Nizâmî Arûzî, Ahmed b. Ömer. *Küllîyyât-ı Çehâr Mekâle*. nşr. Muhammed Kazvînî. Tahran: Ketâbfurûşî İsrâkî, 1364/1985.
- Sâhib b. Abbâd, İsmâîl. *Resâilü Sâhib b. Abbâd*. nşr. Şevkî Dayf. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Tâcbahş, Hasan. *Târîh-i Hastanehâ-yı İrân (Ez Âğâz tâ Asr-i Hâzır)*. Tahran: Pejûheşgâhe Ulûm-i İnsânî ve Mutalaât-ı Ferhengî, 1379/2000.

Takûş, Muhammed Süheyl. *Devlet-i Abbâsiyân*. çev. Hüccetullâh Cevdekî. Kum: Pejûheşgâh-ı Havza ve Dânişgâh, 1394.

Ufî, Sedîdüddîn Muhammed. *Metne İntikâdî Cevâmiu'l- Hikâyât ve Levâmiu'r-Rivâyât*. nşr. Emîr Bânû Musaffâ- Muzâhir Musaffâ. Tahran: Pejûheşgâh-ı 'Ulûm-i İnsânî ve Mütâleât-ı Ferhengî, 1386/2007.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri'l-A'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- Arabî, 1413/1993.

Zerkûb-i Şîrâzî, Ebû'l-Abbâs Muîneddîn Ahmed b. Şihâbüddîn Eb'l-Hayr. nşr. İsmail Vâiz Cevâdî. *Şîrâznâme*. Tahran: Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, 1350/1971.

Zeydân, Corcî. *Târîh-i Temeddün-i İslâmî*. çev. Alî Cevâhir Kelâm. Tahran: Emîr Kebîr, 1372/1993.

Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kisâs. nşr. Melikü's-Şüerâ Behâr. Tahran: Kelâle-i Hâver, ts.